

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЗАМОНДОШЛАРИ ТИМСОЛИ

Фаррухбек ОЛИМОВ

филология фанлари бўйича

(PhD) фалсафа доктори

докторант

Ўзбекистон журналистика ва

оммавий коммуникациялар университети

Тошкент, Ўзбекистон

farolimbek@gmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада XV аср адабий муҳитида улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий назарига тушган ижодкорлар фаолияти, шунингдек, уларга улуғ қалам соҳибининг муносабати ҳақида сўз боради. Навоий ўз асарларида қайси замондошларини тилга олгани, уларни қандай баҳолагани тадқиқ қилинади.

Таянч сўзлар: XV аср адабий муҳити, Навоий замондошлари, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт, тазкира, манокіб-ҳолот.

ОБРАЗ СОВРЕМЕННОКОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НАВОИ

Фаррухбек ОЛИМ

доктор философии по (PhD) филологическим наукам

докторант

Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

farolimbek@gmail.com

Аннотация

В статье рассматривается деятельность поэтов, привлечших внимание великого стихотворца и мыслителя Алишера Навои в литературной среде XV века, а также отношение к ним великого поэта. Изучается, кого из современников он упоминал в своих произведениях и как оценивал их.

Ключевые слова: литературная среда XV века, современники Навои, общественно-политическая и культурная жизнь, тазкира, манокіб-ҳолот.

Ҳар қандай даҳо, аввало, ўзини ўраб турган муҳитда етишиб камолга етади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Алишер Навоийни ҳам Навоий даражасига олиб чиққан унсурлардан бири, шубҳасиз, у яшаган адабий муҳит

эди. Навоий шахсиятининг шаклланишини, аввало, темурийлар давлатчилигининг ҳосили сифатида қараш керак.

Навоийнинг болалиги темурий Абулқосим Бобур ҳомийлигида ўтди. Султон Абусаид даврида шоир бир қатор қийинчиликларни бошдан кечирди. Бироқ 1469 йили унинг дўсти Ҳусайн Бойқаронинг Хуросонни эгаллашидан сўнг шоир ҳаёти бир маромга тушди, ижоди гуллаб яшнади. Албатта, Ҳусайн Бойқаро даврида ҳам муаммолар кўп бўлди, аммо Навоийнинг ўзи бу сиёсий вазиятларни барқарорлаштиришга, шу давлатнинг мустаҳкамлигини сақлаб қолишга бор кучи билан интилди. Ҳам сиёсий арбоб сифатида амалий ишлари, ҳам қаламкаш сифатида бадиий асарлари билан инсонлар, хусусан, давлат арбобларининг дунёқарашларини ўзгартиришга ҳаракат қилди.

Юксак инсоний фазилатларга эга Фарҳод каби ўнлаб бадиий образларни яратди. Ўзи ҳаётда кўрган-билган комил инсонлар ҳақида тазкираларида, маноқиб-ҳолотларида ҳикоя қилди. Буларни яратишдан асосий мақсад эса, жамиятнинг турли табақаларига тегишли инсонларга бу дунёда тўғри ҳаёт кечириш намунасини кўрсатиб бериш эди, десак хато бўлмаса керак.

“Навоий ўз адабий ва илмий асарларида тасаввуфий қарашлардан, эстетик идеалидан келиб чиқиб, комил инсон назариясини олға сураб экан, бу мавжуд ҳаётдан узилган, қуруқ гаплар эмас эди. Бунинг илдизлари XV асрдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда бор эди. Яъни улуғ шоир ўз асарларида инсон ва унинг фаолияти билан боғлиқ, амалга ошиши мумкин бўлган орзуларни қуйлаган ва шу йўналишдаги ғояларни илгари сурган эди. Навоий ва унинг замондошлари ижоди ва фаолиятини тўғри англаб етиш учун бу даврни янада чуқурроқ ва кенгроқ илмий тадқиқ этишимиз зарур” [1; 83].

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврини идеал деб айта олмасак ҳам, ҳар ҳолда, XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот энг йирик маданият марказларидан бирига айланди. Адабиёт, санъатнинг мусиқа, миниатюра, китобат, хаттотлик каби кўплаб турлари ва бошқа соҳалар ривож топди. Айнан шу давр бизга Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби буюк қаламкашларни етиштириб берди. Аммо бу икки тенгсиз қалам соҳиблари ўз-ўзидан пайдо бўлмади.

Уларни ўраб турган бой адабий муҳит, уларга таъсир ўтказган кўплаб замондош шахслар, ўнлаб шоирлар бор эди. Жумладан, Лутфий, Шайхим Сухайлий, Мавлоно Сайфий, Осафий, Биноий, Ҳилолий, Ҳотифий, Беҳиштий, Гадоий, Паҳлавон Муҳаммад кўзга кўринган қалам соҳиблари ҳисобланган. Уларнинг кўпчилиги шоирнинг яқини, замондош дўстлари, ҳамфикрлари бўлган. Навоийнинг биринчи ўқувчилари, аввало, шу шахслар бўлгани, табиий.

Шухрат Сирожиддинов фикрича, “Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ўз асарларида маънавий поклик, халқпарварлик ва маърифатпарварликни куйлаб, ўз авлодларига катта адабий-фалсафий ва илмий мерос қолдирди. Навоийнинг жамият тараққиёти, шахс камолоти билан боғлиқ фикр ва мулоҳазалари қадим файласуфлар ғоялари билан ҳамоҳангдир. Навоий ижодининг бош хусусиятларидан бири, сўзсиз, кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, ўзаро ҳурмат, бағрикенглик ва эзгуликнинг марказий ўринга кўйилишидир” [2; 3].

Адабиётшунос Абдуқодир Ҳайитметов ўзининг “Навоий замондошлари ва маънавият” мақоласида улуғ шоирни ўраб турган маънавий муҳит ҳақида сўз юритади [1; 74-83]. Шунингдек, мақолада буюк қаламкашга устоз сифатида бевосита таъсир ўтказган шахслар, даврнинг етук инсонлари, Навоийнинг ўзи юқори баҳо берган ижодкорлар ҳақида маълумотлар берилади. Ҳусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Хожа Юсуф Бурҳон, Ҳусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Риёзий, Мир Камолиддин Ҳусайн, Хожа Абдуллоҳ Садр, Мир Атоуллоҳ, Паҳлавон Муҳаммадларнинг юксак маънавий олами қаламга олинади.

Шоирнинг замондошларини билиб олиш унчалик ҳам қийин эмас. Чунки Навоий ўзининг тазкиралари ва бошқа кўпгина асарларида улар ҳақида маълумотлар бериб ўтган. Жумладан, “Ҳазойин ул-маоний”даги “Фавойид ул-кибар” девонига киритилган “Соқийнома” асарида муаллиф ўз устозлари Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммадларга алоҳида бандлар бағишлаган. Кейинги бандларда эса дўстлари, яқинлари

бўлган қалам соҳибларини бирма-бир санаб, уларга қисқача таърифлар келтиради. Ушбу асарнинг XXX бандида марҳум шоирлар Муаммой, Хожа Камол, Мир Садр, Бадеъий, Ёр Танбал, Сабзаворий тилга олинган бўлса, XXXI бандида асар ёзилганда тирик бўлган қалам эгалари Мир Атоий, Фаноий, Осафий, Сулаймон, Биноий, Машҳадий, Котибий кабилар саналади. Шу ўринда шоир ижодкорларнинг ҳаммасини тилга олмаганини, чунки уларнинг аксариятига “Мажолис ун-нафоис” асарида тўхталганини уқтириб, ўқувчини шу тазкирани мутолаа қилишга йўналтирган:

Ўзгасин қилмадим андин мазкур,

Ки, “Мажолис”да эрурлар мастур [3; 506].

Навоийни ўраб турган замондошлари билан танишиш, уларни ўрганиш бу буюк қалам соҳибининг биографиясидан яхшироқ хабардор бўлиш, шунингдек, унинг асарлари мазмун-моҳиятини чуқурроқ англаб етишимизга кўмак бериши, шубҳасиз. Яна бир муҳим жиҳат шуки, Навоий атрофидаги бу шахсларнинг шоир ижодига бевосита таъсири бор.

“XV асрнинг истеъдодли форс шоирлари Хожа Масъуд Қумий, Амир Шайхим Суҳайлий, Мавлоно Нодирий, Камолиддин Биноий, Бадриддин Ҳилолий, Осафий, Соғарий, Мавлоно Субҳий, Саййид Ҳасан Ардашер, Мавлоно Юсуфшоҳ, Ҳофиз Ёрий, Паҳлавон Муҳаммад каби бир қатор илм ва санъат аҳллари Алишер Навоийнинг суҳбатдоши, яқин кишилари эдилар. Навоий ўз асарларида, айниқса, “Мажолис”да юқоридаги шоирлар тўғрисида маълумот бериш билан бирга, улар билан қаерда, қандай қилиб учрашгани, кимнинг воситаси билан танишгани, уларнинг қайсилари доимий суҳбатдош бўлиб қолганини ҳам таъкидлаб ўтади” [4; 21-22].

Навоийнинг ўз замондошлари, хусусан, ўша давр қаламкашлари ҳақида бизга қимматли маълумот берувчи асарлардан энг йириги бу – “Мажолис ун-нафоис”. Буни, юқорида кўрганимиздек, шоирнинг ўзи ҳам кўп таъкидлайди. Асар 8 бўлимдан иборат. Муаллиф уларни мажлис, деб атаydi. Қалам аҳли ҳақида маълумот берувчи тазкирада шоирлар асар ёзилаётган пайтда тириклиги ёки қайси ҳудудда ижод қилганлигига қараб мажлисларга бўлиб

таснифланган. Навоийнинг асосий мақсадларидан бири ўз замонидаги ижодкорлар номини тарихга муҳраб кетиш эди. Буни муаллиф шундай ифодалайди: “...шикаста хотирға ва синук кўнгулға андоқ келдиким, бир неча варақ битилгай ва бу аср шуароси била бу давр зурафоси отин анда сабт этилгай, то бу ниёзмандлар ҳам бурунги шуаро ақобири зайлида мазкур бўлғайлар ва бу пайравлар ҳам ул раҳбарлар хайлиға қўшулғайлар” [5; 8].

Навоий биргина байти билан назарга тушган қаламкашларни ҳам тазкирага киритади. “Мажлислар мундарижасидан маълум бўлишича, Навоий ўз тазкирасида 459 шоир ва адиблар ҳамда адабий ҳаёт воқеалари ҳақида маълумот беради. Муаллиф ким ёки нима ҳақида ёзмасин, булар унга бевосита ёхуд у билан шахсий муносабатда бўлган кишилар воситаси билан таниш эди” [6; 361]. Ана шу яқинлик тазкирадаги маълумотларнинг ҳаққонийлигини оширади, шунингдек, муаллифнинг ўз замондошларига бўлган ҳам адабий, ҳам инсоний муносабатларини акс эттиради.

Муаллиф тазкирада истеъдодли, аммо ўз устида ишламайдиган, дангаса қалам эгаларини танқид қилади. Ижодкорлардаги ютуқ ва камчиликларни кўрсатиш орқали жамиятга таъсир ўтказишни хоҳлайди. Намунали ижодкорларни мактаб, шундай бўлишга бошқаларни ҳам чорлаган.

“Шуниси диққатга сазоворки, Навоий ҳар бир шоир шахсиятига конкрет ва холис ёндошади. Номи тазкирага киритилган шоирларнинг характеридаги камчиликларни, маънавий қиёфасидаги нуқсонларни ҳам кўрсатиб ўтишни зарур”, [6; 362] деб топади. Навоий мана шу холислик, ҳаққонийлик тамойилига ўз маноқиб-ҳолотлари, яъни “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарларида ҳам амал қилади.

Навоий юксак даражага кўтарилган ўз замони ҳақида ёзмаслиги, бундай тарихий тараққиётни қалам соҳиби сифатида тарихга муҳрамаслиги мумкин эмас эди. Шу сабабли у ўзининг деярли барча асарларида ўз замонаси ва шу давр кишиларига бўлган муносабатини билдириб кетди.

Умуман, Навоий замондошлари ижод ва фаолиятини ўрганиш, тадқиқ этиш улуғ даҳо яшаган ижтимоий-маданий муҳит ҳақида тасаввурларимизни кенгайтиради. Хусусан, бу даврда яшаган қалам аҳлининг фаолиятини ўрганмай туриб, Навоий асарлари мазмун-моҳиятига тўлиқ тушуна олмаймиз. Бу эса ушбу замон маданий муҳитини комплекс ўрганишни тақозо этади.

Шулардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. XV асрнинг иккинчи ярмида Жомий ва Навоий ҳамда минглаб ижод эгаларининг етишиб чиқишини, аввало, темурийлар давлатчилигининг ҳосили, деб қараш керак.

2. Навоий ва унинг замондошлари адабий меросини англаб етиш учун бу давр маданий муҳити билан яқинроқ танишиш, чуқурроқ ўрганиш лозим.

3. Шоир замондошлари ҳақида маълумот олиш учун унинг тазкиралари, манокіб-ҳолотлари ва бошқа асарларига мурожаат қилишга тўғри келади. Улар орасида энг муҳим манба – “Мажолис ун-нафоис”.

4. Навоий ўзи билан ҳамнафас яшаётган барча илм ва ижод эгаларига моддий ва маънавий ҳомийлик қилди. Ёш қаламкашларни ижодга чорлаб, уларнинг ютуқ ва камчиликларини айтиб турди. Адабий танқидчиликни шакллантирди. Ўз замондошлари ижоди ва фаолиятига баҳо беришни ва бу борадаги фикрларини тазкира, манокіб-ҳолотларида акс эттириб кетишни ўзининг бурчи, деб билди.

5. XV асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган қайноқ адабий муҳит ҳақида Навоий ёзмаслиги, бу даврдаги адабий ютуқларни тарихга муҳрламаслиги мумкин эмас эди. Улуғ мутафаккир ўз асарларида юзлаб замондошлари номини тилга олди, тузукроқ биргина байт битган қалам эгасини ҳам эътироф этди. У ҳар бир замондошига ўз муносабатини билдирди. Ҳар бир шахснинг ўзига яқинлик даражасини ҳам таъкидлаб ўтишни маъқул топди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: Ўқитувчи,

1997. – 240 б.

2. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ақидалари. – Тошкент: Navoiy universiteti NMU, 2018. – 40 б.

3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 6-жилд. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. – Тошкент: Фан, 1990. – 565 б.

4. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 108 б.

5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. – 282 б.

6. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1977. – 460 б.